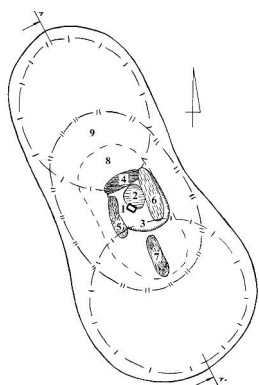

Циміданов В.В.

З'ЄДНУВАЛЬНІ ДОСИПКИ У КУРГАННІЙ АРХІТЕКТУРІ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМА СЕМАНТИКИ

У статті розглянуто поховання зрубної культури, які здійснено між двома існуючими курганами й перекрито досипкою, котра з'єднує дані кургани. Пропонується гіпотеза щодо семантики цих з'єднувальних досипок.

Серед курганів, зведених носіями зрубної культури, чимало так званих "довгих". Найбільш численні вони на території від Сіверського Дінця на сході до Правобережжя Дніпра на заході, хоча зустрічаються й у більш східних регіонах території зрубної культурно-історичної спільноти [Отрощенко, 1990, с. 7]. Довгі кургани зрубної та попередніх культур вже неодноразово привертала увагу дослідників, які розглядали різні аспекти пов'язаної з ними проблематики [Отрощенко, 1976; 1982, с. 13-17; 1990, с. 7-8; Ковалева, 1981, с. 54; 1988; Ковалева, Андросов, Шалобудов, Шахров, 1987, с. 24; Левых, 1990;

Колтухов, Кислий, Тошев, 1994, с. 107-109; Ильюков, 2000; Циміданов, 2000; Берестнев, 2001, с. 81-82]. Ці споруди досить різноманітні за своїми конструктивними особливостями. Один їх тип є, на нашу думку, найбільш цікавим та загадковим. Кургани даного типу створені шляхом об'єднання вже існуючих насипів. Зазвичай спорудженню з'єднувальної досипки передувало здійснення між курганами поховання (рис. 1). Тут треба зробити одне уточнення. Термін "з'єднувальна досипка", який ми вживатимемо у даній роботі, є дуже умовним, бо споруди, за допомогою котрих об'єднували кургани, мали різний характер. Це могла бути і власно досипка, якщо кургани, котрі об'єднувалися, знаходилися близько один від одного, і вал, коли відстань між курганами була досить великою, і курганоподібний насип, споруджений між існуючими курганами таким чином, що поли його налягали на поли курганів, між якими його зведено. Відтак і кінцевий вигляд будівлі, котра виникала внаслідок об'єднання курганів, був різним. Вона могла являти собою довгий курган без виступаючих вершин, курган з двома вершинами й сідловиною між ними, гантелеподібний у плані курган, курган з трьома вершинами тощо. Та попри усі зовнішні відмінності ці будівлі можна розглядати сукупно, бо у них втілено одне архітектурне рішення: два первах самостійні, відокремлені один від одного кургани внаслідок будівельної операції виявляються включеними до складу цілісної споруди, котра до того ж має у переважній більшості випадків один невидимий центр – поховання між первинними курганами.

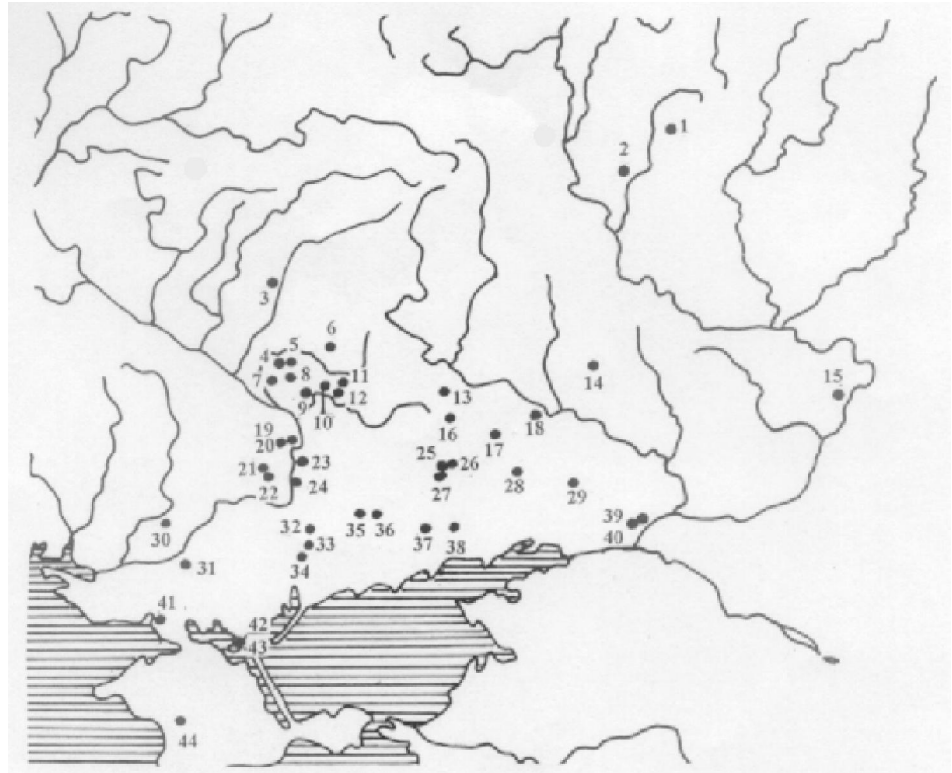

Рис. 1. План та розріз кургану Розкопана Могила (Дружківка):

- 1 – поховання, над яким зведено з'єднувальну досипку; 2 – викид із могильної ями; 3 – майданчик, на якому здійснено поховання; 4 – майданчик із вирівняною поверхнею; 5, 7 – вали із гумусу; 6 – вал із глини; 8 – початковий насип над похованням; 9 – глинистий насип (поховання, які хронологічно передують зрубному, не позначено).

Створення з'єднувальних досипок мало місце ще за часів культури багато-валикової кераміки (КБК) [Ковалева, 1988, с. 31; Попандопуло, Шмакова, 1999, с. 164], але тоді це не набуло значного розповсюдження. Спалах даної практики відбувся у зрубній культурі. Вже зараз відомі десятки курганів згаданого типу на території від Подніпров'я до Подоння. Далі на схід, у Поволжі та Приураллі, наскільки нам відомо, курганів із з'єднувальними досипками у зрубний час не споруджувалося. Щоправда, там зустрічається практика перекривання спільним насипом вже існуючих невеличких курганів [Мерперт, 1954, рис. 4]. Але це – явище принципово відмінне, бо досипка не зводиться у зв'язку із конкретним похованням. Інша ситуація – на західних теренах зрубної спільноти. Тут ми врахували 44 кургани із з'єднувальними досипками. Звісно, подібних споруд досліджено значно більше, проте велика їх кількість лишається не опублікованою. Враховані нами кургани розташовані у межах окресленої території відносно рівномірно (рис. 2). Втім можна констатувати, що практика спорудження з'єднувальних досипок була в окремих регіонах більш масштабною, ніж у інших. Про це свідчать результати підрахунків, наведені у таблиці 1. Із неї ви-

дно, що відносно частіше зрубні з'єднувальні досипки зустрічаються на Дніпровському Правобережжі, у Дніпровсько-Молочанському міжріччі та на Нижньому Дону. Така ситуація стане зрозумілою, якщо врахувати, що з'єднувальні досипки були знаком, котрий маркував вищий ранг, який небіжчик мав за життя [Цимиданов, 2000]. Нам вже доводилося писати про існування на теренах зрубної спільноти регіонів із підвищеною концентрацією соціально неординарних поховань. Одним із таких є регіон між Дніпром та Молочною [Цимиданов, 1994, с. 66-67]. Відтак наявність на цій та деяких інших територіях значної кількості курганів із з'єднувальними досипками не є випадковою.

Таблиця 1

Питома вага з'єднувальних досипок серед інших курганних споруд зрубної культури

Регіони	Кількість врахованих поховань	Кількість випадків зведення курганів та досипок	Кількість та питома вага з'єднувальних досипок серед них
Середній Дон	283	64	2 (3,1%)
Нижній Дон	396	32	3 (9,4%)
Східноукраїнський лісостеп	264	68	3 (4,4%)
Донбас	706	116	9 (7,8%)
Північно-Східне Приазов'я	681	125	4 (3,2%)
Орільсько-Самарське міжріччя	456	101	8 (7,9%)
Самарсько-Конкське міжріччя	163	33	2 (6,1%)
Дніпровсько-Молочанське міжріччя	328	66	7 (10,6%)
Дніпровське Правобережжя	207	46	5 (10,9%)
Крим	206	49	1 (2,0%)

Один із найбільш архаїчних комплексів нашого зведення – поховання з Нижньої Бараниківки, 5/12, Луганська обл. [Братченко, 2003, с. 192, 208]. Північна орієнтація небіжчика та своерідна посудина дозволяють віднести комплекс до I етапу зрубної культури за періодизацією Р.О. Литвиненка [1994, с. 7; рис. 1] (далі ми використовуємо саме її). До II, розвиненого, етапу надійно можна залучити серію поховань, які датуються бронзовими ножами з перехрестям "розвиненого та пізнього типів", за Р.О. Литвиненком [1994, с. 7, рис. 1]. Це – поховання із Котовського, 1/3, Харківська обл. [Берестнев, 2001, рис. 61, 6], Відродження II, 2/6 [Литвиненко, 1993, с. 191-193], Миколаївки, 1/14 [Полидович, 1993, с. 52-53], Донецька обл., Преображенки II, 1-2/4, Дніпропетровська обл. [Ковалева, Андросов, Мухопад, Шалобудов, 1985, с. 21-22], Вільної України, 27/12, Херсонська обл. [Отрощенко, 1993, с. 24-26]. Серія поховань у зрубках (див., наприклад: [Ковалева, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981, с. 29; Гершкович, 1982, рис. 6, 1-3, табл.; Полидович, 1993, с. 37, 50; Посредников, Привалов, Зарайская, 1996, с. 149, 151]) також репрезентує розвинений етап, оскільки цей тип могильної споруди у зрубній культурі саме для даного етапу є найбільш притаманним.

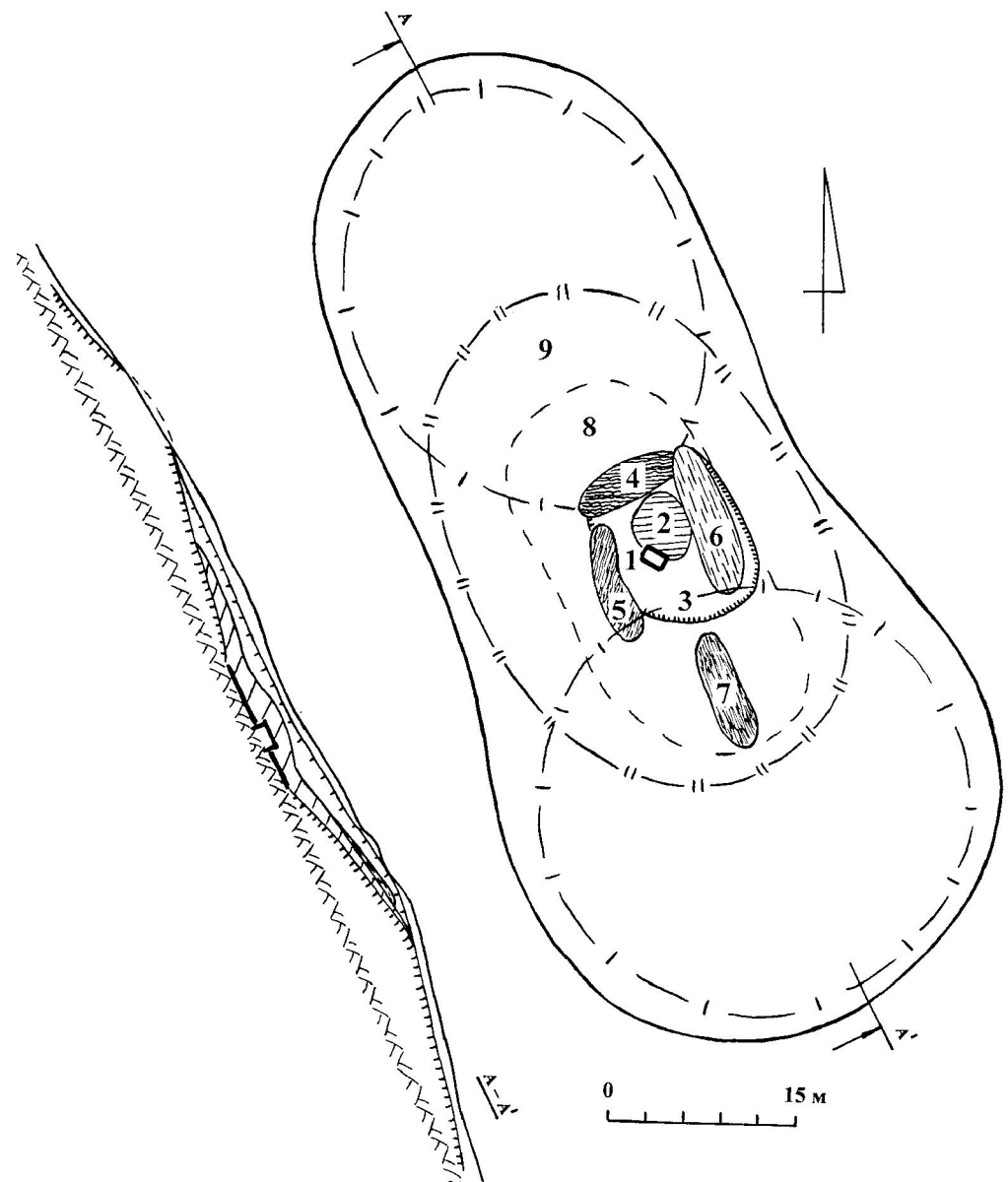

Рис. 2. Карта розміщення курганів із з'єднувальними досипками:

- 1 – Чурилове, 2 – Шишовка, 3 – Михайлики, 4 – Дмухайлівка, 5 – Заплавка,
 6 – Котовське, 7 – Новопідкряж, 8 – Пролетарське, 9 – Миколаївка, 10 – Губиниха,
 11 – Преображенка, 12 – Вербки, 13 – Шнурки, 14 – Нижня Бараниківка, 15 – Горний,
 16 – Розкопана Могила, 17 – Відродження, 18 – Пришиб, 19, 20 – Звонецьке,
 21 – Кисличевата, 22 – Новий Світ, 23 – Петромихайлівка, 24 – Кичкас, 25 – Калинове,
 26 – Ударник, 27 – Миколаївка, 28 – Шахтарськ, 29 – Благівка, 30 – Старосілля,
 31 – Вільна Україна, 32 – Барвинівка, 33 – Пришиб, 34 – Таврія, 35 – Бабакова Могила,
 36 – Кінські Роздори, 37 – Азов, 38 – Балашівка, 39, 40 – Гать, 41 – Бабенкове,
 42, 43 – Чонгар, 44 – Лугове.

До межі розвиненого та пізнього етапів, або вже до пізнього можна віднести поховання з Чонгару, 1-3/28, Херсонська обл. [Шилов, 1991, рис. 12]. Ніж з цього комплексу належить до типу Н-8, за Є.М. Чернихом і знаходить аналогії у Лобойківському та Солонецькому скарбах [Черных, 1976, с. 114]. Останній датується сабатинівським часом [Шарафутдинова, 1982, с. 143]. Стосовно дати Лобойківського скарбу у дослідників є певні розбіжності. Але найбільш надійною датою зазначеного комплексу також є сабатинівський час [Бочкарев, Лесков, 1978, с. 171; Березанская, Чередниченко, 1985, с. 472]. Принагідно зазначимо, що ми додержуємося абсолютної дати сабатинівської культури, яку було обґрунтовано С.С. Березанською та І.М. Шарафутдиновою [Березанская, Шарафутдинова, 1985, с. 498]. Наявність у обох згаданих скарбах поряд із ножами типу Н-8 ножів із кільцевим упором, котрі є більш пізніми, ніж ножі із плоским упором, свідчить на користь того, що й ножі типу Н-8 розповсюдилися у сабатинівський час, коли ножі із плоским упором вийшли з ужитку. Сабатинівським часом, що відповідає пізньому етапу зрубної культури, є можливим датувати й поховання з Бабакової Могили, 3/5, Запорізька обл. [Плешивенко, 1993, с. 134, 138]. Даний комплекс містив ніж рідкого для зрубних пам'яток типу – із потовщенням-упором у місці переходу від клинка до насаду, сформованим проковуванням бокових граней. Р.О. Литвиненко звернув увагу на те, що цей ніж знаходить аналогію у Лобойківському скарбі [Литвиненко, 2000, с. 13].

Пізнім етапом слід датувати також поховання з Кисличеватої, 2/2 [Андросов, 1989, рис. 2, 2] та Звонецького, 23/11 [Шалобудов, Яременко, Лохмаков, Тесленко, 1991, с. 28], Дніпропетровська обл., де знайдено типові для пізньозрубного часу посудини з валиками. Фрагмент такої ж посудини походить з валу, що з'єднував кургани, досліджені біля с. Старосілля, Херсонська обл. [Шилов, 1977, с. 57-58], а відтак і цю споруду можна віднести до пізньозрубного часу. Серію поховань, які не містили речей, придатних для датування, важко локалізувати у часі. Вони можуть належати як до розвиненого, так і до пізнього етапів.

Цікавим є наступне. У жодному з поховань, котрі було перекрито з'єднувальними досипками, досі не знайдено, наскільки нам відомо, кубків на піддонах. Такий посуд розповсюджується десь наприкінці XIV ст. до н. е. [Отрощенко, 2001, с. 159]. Поки що важко дати оцінку зазначеному факту. Можливо, він свідчить про те, що у XIII ст. до н. е. спорудження з'єднувальних досипок вже припинилося. Та не варто виключати й іншого пояснення: з певних причин кубки не могли потрапляти у поховання, над якими зводилися з'єднувальні досипки. Підсумовуючи усе зазначене, слід констатувати, що дані споруди будувалися носіями зрубної культури впродовж досить таки тривалого часу (не менш, як два століття).

З точки зору семіотики, з'єднувальна досипка є знаком, який мав певну семантику. Питання про те, що спонукало зрубне населення об'єднувати існуючі кургани, не можна вважати остаточно розв'язаним. Але кілька відповідей на нього вже запропоновано. Першу гіпотезу було висунуто у звіті В.А. Гринченка

за 1929 р. Описуючи досліджений на Кичкасі курган із з'єднувальною досипкою, автор припустив, що кам'яна "алея", яка об'єднала два ранні насипи, символізує зв'язок між померлими у потойбічному світі (цит. за: **[Отрощенко, 1982, с. 17]**). В.В. Отрощенко, який першим із дослідників здійснив спробу розглянути особливості довгих курганів, зазначив, що споруди із з'єднувальними досипками є утіленням "невідомої нам сакральної ідеї" **[Отрощенко, 1977, с. 12]**. Пізніше він конкретизував свої погляди і висунув гіпотезу, дещо близьку до згаданої версії В.А. Гринченка. На думку В.В. Отрощенко, з'єднані кургани, можливо, символізували зв'язок поколінь, а ширше – минулого, сьогодення та майбутнього **[Отрощенко, 1982, с. 17]**. Надалі дослідник припустив зв'язок з'єднувальних досипок із ідеєю переправи у потойбічний світ. Відповідно до цієї гіпотези, плоский гребінь між курганами можна розглядати як ритуальний шлях, "стартовий відрізок путі, який доведеться здолати мерцю у інший світ". Кургани, що обмежували вал з обох боків, робили можливим "реальне або символічне вознесіння тіла (душі) вгору, як і опускання вниз" **[Отрощенко, 1990, с. 8]**.

Кілька гіпотез щодо практики спорудження з'єднувальних досипок висловила І.Ф. Ковальова:

а) така досипка могла мати суто утилітарний характер, зменшуючи витрати праці і часу, які були б неминучі у разі спорудження відокремлених курганів **[Ковалева, 1981, с. 54]**;

б) поховання між існуючими курганами було точкою, котра упорядковувала простір. Створення у такий засіб центра дозволяло підтримувати космічний порядок, долати хаос **[Ковалева, Андросов, Шалобудов, Шахров, 1987, с. 24]**;

в) прагнення об'єднати в одне ціле існуючі вже кургани було пов'язаним із формуванням етнічної самосвідомості, яка змушувала шукати зв'язки із попередніми поколіннями **[Ковалева, 1988, с. 33]**. Оскільки носії зрубної культури, на думку І.Ф. Ковальнової, усвідомлювали свою спорідненість із населенням КБК, то вони і з'єднували кургани, побудовані носіями цієї культури **[Ковалева, Андросов, Шалобудов, Шахров, 1987, с. 24-25]**.

Досить цікаву ідею запропоновано у роботі С.Г. Колтухова, А.Є. Кислога та Г.Н. Тощева. На думку авторів, два кургани, з'єднані "алеєю", зображують колісницю. Поховання ж, розташоване посередині – на "вісі", постає як символ кузова колісниці, у якому померлий перевозиться у потойбічний світ **[Колтухов, Кислий, Тощев, 1994, с. 109]**. Пізніше аналогічну ідею незалежно від згаданих авторів, висловив Л.С. Ільюков **[2000, с. 28]**.

Значно обережніше пише С.І. Берестнев. Не заглиблюючись у проблеми семантики, він зазначив лише, що процес створення з'єднувальних досипок "відбиває екстраординарну ситуацію" і є спрямованим на досягнення "певної цілі" **[Берестнев, 2001, с. 82]**.

Як бачимо, гіпотези висловлювалися дуже різноманітні. Кожна з них має право на існування, а проте усі вони потребують більш ретельної аргументації. На нашу думку, для того, щоб дещо просунутись у розумінні курганів із

з'єднувальними досипками, слід пошукати якісь пояснювальні моделі. Оскільки за мовною приналежністю носії зрубної культури були, скоріше за все, іранцями [Отрощенко, Вовк, 2001], то шукати такі моделі треба у традиції іранських, або – ширше – індоіранських народів та індоєвропейців загалом. Але перш, ніж ми залучимо до аналізу проблеми певні паралелі, доречно зупинитися на деяких закономірностях.

З тих 44 випадків створення з'єднувальних досипок носіями зрубної культури, які містить наше зведення, у 43 досипки споруджено над похованнями. Лише в одному довгому кургані із врахованих (Старосілля, к. 1, 4, Херсонська обл.) під з'єднувальним валом поховання не знайдено, хоча зафіксовано сліди ритуалів у вигляді кісток тварин, кераміки, золи від багать [Шилов, 1977, с. 57-58]. Отже, з'єднувальні досипки були перш за все поховальними спорудами, і лише потім довгий курган міг використовуватися як місце для різноманітних ритуальних дій.

Дослідники звертали увагу на те, що довгі кургани здебільшого орієнтовано у широтному напрямку [Берестнев, 2001, с. 81]. Та це не було жорстким правилом. Враховані нами кургани із з'єднувальними досипками демонструють такі варіанти орієнтації у просторі:

- а) схід – захід – 10 випадків;
- б) схід-північний схід – захід-південний захід – 8;
- в) схід-південний схід – захід-північний захід – 7;
- г) північ – південь – 6;
- д) північ-північний схід – південь-південний захід – 1;
- е) північний схід – південний захід – 6;
- є) південний схід – північний захід – 6.

Таким чином, у широтному та близьких до нього напрямках орієнтовано 56,8% курганів, у довготному та близькому до нього – 18,2%. У 24,9% випадків маємо проміжну між довготною та широтною орієнтаціями. Отже, носії зрубної культури, ховаючи мерців між курганами, частіше обирали такі, які не розташовані один відносно одного у довготному напрямку. Але чому? Звернемо увагу на наступне.

Усього під врахованими нами з'єднувальними досипками поховано 48 осіб (під трьома досипками було поховано по 2 небіжчики; ще під двома містилася одна могила, але поховання було парним). Одне з поховань виявилось зруйнованим. Дев'ять небіжчиків кремовано, три могили були кенотафами. Лишається 35 випадків, коли можна проаналізувати позу та орієнтацію мерця. При цьому маємо 24 випадки (68,6% від згаданих 35 поховань), коли орієнтація могильної ями співпадає з орієнтацією довгого кургану або має незначне відхилення від "вісі" споруди, а мерць при цьому був покладеним на лівому боці таким чином, що обличчя його спрямовувалося на південь (подекуди з певним відхиленням). Ще у 2 випадках "вісь" могили співпадає з "віссю" кургану, але небіжчик "дивиться" на північ, оскільки покладено його було на правому боці.

Окремого розгляду заслуговують кремації та кенотафи. У похованні з Котовського, 1/3, де мерця спалено, посудина була розташована у південно-східному кутку зрубу [Берестнев, 2001, с. 81]. Нагадаємо, що у похованнях, де небіжчика інгумовано, а посудина одна, вона найчастіше займає саме таку позицію – біля обличчя, або на певній відстані від нього [Полидович, 1997, с. 163]. У кремаціях із Чонгару, 1-3/29, Херсонська обл. та Звонецького, 23/15, Дніпропетровська обл. посудини також розташовувалися у зазначеній позиції [Шалобудов, Яременко, Лохмаков, Тесленко, 1991, с. 28; Шилов, 1991, рис. 12]. У похованні з Бабенкового, 1/27, Херсонська обл., де могильна яма була орієнтована по лінії північний схід – південний захід, одна посудина займала східний кут, а друга – північний [Щепинский, Черепанова, 1969, рис. 31, 2]. У цьому ж комплексі кістки тварини (рештки напутньої їжі) були розташовані вздовж південно-східної стінки ями. У похованні з Гаті III, 16-24/9, Ростовська обл., де могильна яма мала орієнтацію північний схід – південний захід, кістки тварин знайдено у східному кутку [Парусимов, 1999, рис. 48, 1]. Як бачимо, у згаданих випадках і напутня їжа займала ту ж позицію, яку вона найчастіше займає відносно тіла мерця в інгумаціях. Кенотафи здебільшого демонструють такі самі закономірності (див., наприклад: [Литвиненко, 1993, рис. 6, 1; Посредников, Привалов, Зарайская, 1996, рис. 28, 2]). Отже, хоча у деяких комплексах рештки небіжчика відсутні або репрезентовані купкою попелу та кальцинованих кісток, посудини та напутня їжа клялися так, ніби у могилі було наявним мертве тіло. Звідси можна припустити, що у даних випадках люди, котрі справляли похорон, вірили у присутність на дні могили незримого небіжчика, який мовби лежав обличчям на південь або південний схід. Таким чином, навіть тоді, коли тіло до могили не потрапляло, південний чи південно-східний напрямок все одно мав під час похорону велике значення.

Відтак, якщо до інгумацій, де мерця було покладено обличчям на південь (південний схід), додати кремації та кенотафи, де у цю сторону "дивиться" уявний мрець, загалом ми будемо мати 68,8% від 48 поховань, що їх досліджено під з'єднувальними досипками.

Про ту роль, яку відігравав південний напрямок в уявленнях про потойбічний світ у носіїв зрубної та інших культур доби бронзи, дослідники вже писали (див., наприклад: [Сорокина, 1983, с. 204; Малов, 1987, с. 146-147]). М.М. Малов, спираючись на індоіранські паралелі, вельми доречно припустив, що одним із шляхів у потойбічний світ вважався південний [Малов, 1987, с. 148]. Дійсно, за поглядами індоаріїв, південь був країною смерті, місцем, де мешкали прашури [Темкин, Эрман, 1982, с. 97, 241; Кузьмина, 1986, с. 76]. Носії зрубної культури були іранцями, але їх уявлення щодо шляху до потойбічного світу виявляються аналогічними. Це засвідчує невеличка, але яскрава серія поховань із кістками коней, яких було покладено біля краю могильної ями. Такі поховання зустрічаються серед комплексів зрубної культури Середнього Поволжя та покровського типу Нижнього Поволжя [Алихова, 1955, рис. 35; Смирнов, 1967, рис.

1; Зудина, Скарбовенко, 1985, рис. 4]. В усіх відомих нам випадках коні лежали хвостами до могил, а мордами – на південь. Вони ніби були запряженими у могильні ями. Орієнтація коней показує, що за уявленнями зрубних племен Середнього Поволжя та покровців Нижнього Поволжя мрець повинен був "мандрувати" саме у південному напрямку. Оскільки ж для поховального обряду населення, яке подекуди практикувало "запрягання" коней у могили, домінуючою є північна орієнтація небіжчиків, то можна зробити висновок, що пересування мерців у потойбічний світ передбачалося "уперед ногами". Серед врахованих комплексів, перекритих з'єднувальними досипками, є 4 випадки, коли небіжчик, орієнтований головою на північ або північний схід, був покладеним перпендикулярно вісі довгого кургану [Полидович, 1993, рис. 18, 1; 29, 1]. Можна припускати, що й у цих випадках малося на увазі його прямування до світу мерців "уперед ногами". Відтак ми вважаємо за доцільне підтримати гіпотезу С.І. Берестнева, відповідно до якої небіжчики у зрубних похованнях були орієнтовані до царства померлих не головою, а ногами (при північній орієнтації), або обличчям (при східній із відхиленнями) [Берестнев, 2001, с. 99, 133]. На території, яку ми розглядаємо, більш розповсюдженою була практика покладення небіжчика відповідно до другого варіанту.

Навряд чи ми коли-небудь зможемо повністю реконструювати уявлення носіїв зрубної культури щодо потойбічного світу та переправи туди. Але поховальні ями із "запряженими" у них конями дозволяють, в усякому разі, стверджувати, що зрубники передбачали шлях мерця не вниз і не вгору, а саме на південь. У випадках із з'єднувальними досипками цей шлях небіжчика пролягав між двома курганами. Звісно, є комплекси, де це правило не спрацьовує. Зокрема, у 2 випадках небіжчик "прямує" між курганами не на південь, а на північ (його покладено на правому боці). Є ще 5 випадків, у яких довгий курган є орієнтованим у широтному напрямку, а небіжчик лежить ногами на захід, а обличчям на південний курган. Загалом таких відхилень від правила лише 7, тобто 14,6% від кількості небіжчиків, похованих під з'єднувальними досипками. У переважній же більшості випадків напрямок "пересування" мерця пролягав саме між курганами. Звідси стає зрозумілим, чому об'єднувалися здебільшого кургани, не розташовані один відносно одного у довготному напрямку. Адже в останньому випадку неможливо було б покласти небіжчика обличчям чи ногами на південь і водночас спрямувати його "рух" у простір між курганами. Враховуючи усе зазначене, спробуємо пошукати пояснювальні моделі.

Етнографічні паралелі практиці створення з'єднувальних досипок нам невідомі. Після зрубників степові народи таких споруд майже не будували. Слід проте зазначити, що сідловини або середні ділянки довгих курганів доби пізньої бронзи подекуди використовувалися у скіфський час із ритуальною метою, а в одному випадку до середини такого кургану було впущене поховання V ст. до н. е. [Гаврилюк, Болтрик, 1990, с. 75-79, 82]. Повну зовнішню подібність до деяких зрубних курганів із з'єднувальними досипками мають своєрідні насипи пі-

зньосарматського часу, досліджені у Приураллі. Ці широтно орієнтовані споруди являють собою два кургани, об'єднані довгим валом [Смирнов, 1948, рис. 29; Мошкова, 1989, с. 191]. Та, на відміну від зрубних курганів із з'єднувальними досипками, зазначені споруди зводилися одноактово, й поховання при цьому містилося під одним із кінцевих курганів. Під валом ніяких слідів ритуальних дій не було зафіксовано. Більш цікавим є сарматський курган, розкопаний біля с. Терни Дніпропетровської обл. Під час досліджень з'ясувалося, що спочатку існували два окремі насипи. Між ними у ямі було встановлено догори дном бронзового казана, а після цього кургани з'єднала досипка [Мухопад, 1986, с. 139]. Можна погодитися з автором публікації, що розташування казана у перекинутому стані свідчить про присвячення речі хтонічним силам [Мухопад, 1986, с. 139]. Хоча дана споруда не може допомогти нам у розумінні зрубних з'єднувальних досипок, вона засвідчує підвищену сакральність місця між двома курганними насипами. Підтвердження цьому ми знайдемо й у фольклорі осетинів, який зберіг багато фрагментів релігійно-міфологічних уявлень давніх іранців. Принагідно зазначимо, що у фольклорній спадщині осетинів кургани посідають помітне місце. Зокрема, у Нартському епосі є відомості про те, що біля курганів відбувалися бойові змагання, танці, а на кургані – спільні поминки, громадські сходи [Дзицойты, 1992, с. 49-52]. У казках осетинів через курган можна потрапити до підземного світу; у кургані герой здобуває чарівні речі; у курганах мешкають різні казкові персонажі, які можуть допомагати герою, а можуть, навпаки, шкодити [Осетинские народные сказки, 1973, с. 66, 209, 210, 364, 365, 430, 514-516]. Біля кургану або на ньому звертаються до богів [Осетинские народные сказки, 1973, с. 30, 446]. Відлуння уявлень про сакральність місця між курганами ми також знайдемо у одній із осетинських казок. Там розповідається про те, що саме між двома курганами міститься душа змія, якого герой хоче здолати [Осетинские народные сказки, 1973, с. 383].

У даному зв'язку доречно згадати дві гори, які фігурують у фольклорі деяких індоевропейських народів. Виходячи із семантичної тотожності кургану і гори, звернення до даного мотиву є правомірним. В українській казці між двох гір знаходиться жива вода [Українські народні казки, 1986, с. 145]. Про те ж розповідає й російська казка [Пропп, 1986, с. 289]. У молдавській казці герой, щоб ліквідувати засуху, повинен тричі встромити списа між двома горами [Молдавские сказки, 1968, с. 363]. Таким чином, одним із мотивів казок індоевропейських народів є потрапляння героя у місце між двома горами. Але у згаданих українській та російській казках ці гори не стоять на місці. Вони здвигаються, і віднайти живу воду дуже важко. У Нартському епосі осетинів між горами, які "б'ються лбами", проходить шлях до царства ваюгів (на цей сюжет звернув нашу увагу В.І. Кузін-Лосев) [Дзицойты, 1992]. Країна ж ваюгів уособлює потойбічний світ [Дзицойты, 1992, с. 204, 215]. Мотив "товкучих" гір розглянув В.Я. Пропп. Він довів, що даний мотив корениться у дуже архаїчних уявленнях про вхід до потойбічного світу через пащу звіра [Пропп, 1986, с. 289]. Цей же

мотив ми бачимо, наприклад, у відомому давньогрецькому сюжеті про мандри аргонавтів. "Арго" проплив між скелями Сімплегадами лише за допомогою Афіни. Проте скелі, здвинувшись, потрошили стерно корабля. Відповідно у осетинській казці герой встиг проскакати між горами, і вони лише відірвали хвіст коню [Осетинские народные сказки, 1973, с. 95, 186]. Вражаючим є те, що дуже близьку аналогію мотиву Сімплегад містить фольклор канадських ескімосів. У одному із творів розповідається про те, як чоловік пливе у човні річкою і потрапляє між двома горами, які виявляються щелепами величезного ведмедя. Вони здвигаються, і хоча герой устиг проскочити, щелепи відривають корму човна [Моуэт, 1983, с. 217]. Із цієї паралелі видно, що мотив "товкучих" гір міг виникати незалежно у різних народів, а відтак він базується на якихось архетипах.

Спадщина індоєвропейських народів містить різноманітні деформації мотиву "товкучих" гір. Наприклад, у німецькій казці гори перетворилися на стулки залізних воріт, котрі, коли герой проходить між ними, відривають йому шматок п'ятки [Братья Гримм, 1954, с. 408]. У курдській казці розсувається скеля, й з'являється вхід до печери. Коли герой проходить між скель, вони здвигаються й защемлюють його одяг [Курдские сказки..., 1989, с. 110]. Аналогічний випадок ми зустрінемо у осетинській казці [Осетинские народные сказки, 1973, с. 110, 205]. У казці ще одного іранського народу – сістанців також фігурує скеля, яка розмикається [Сказки..., 1981, с. 20, 21]. Ще один варіант деформації мотиву "товкучих" гір можна знайти у ірландському епосі. Там розповідається про те, що у Тарі – столиці Ірландії і її сакральному центрі було два каменя – Блок і Блуйгне. Лише перед чоловіком, якому судилося бути королем, вони розступалися [Предания..., 1991, с. 128]. Коронація належить до кола перехідних ритуалів, а відтак вона є тотожною народженню, ініціації, шлюбу, смерті (в усіх цих випадках відбувається зміна соціального або іншого статусу особи). Отже перед нами знов – проходження між двома об'єктами, і знов лише найвидатніший може це зробити.

Кількість прикладів проходження героїв фольклору між горами та семантично тотожними їм об'єктами можна збільшити, але й вже наведені дозволяють зробити певні висновки:

1) мотив "товкучих" гір (часто - zdeформований) зустрічається у фольклорній спадщині багатьох індоєвропейських народів. Тому він може розглядатися як відлуння уявлень, котрі свого часу були широко розповсюджені;

2) шлях між "товкучих" гір (ширше – взагалі між двох об'єктів) – то є шлях у потойбічний світ;

3) здолати цей шлях може далеко не кожен. Лише наймогутніші та найвидатніші особи (подекуди – обранці богів) перетинають простір між об'єктами. Казки інколи змальовують і протилежні випадки. Так, у німецькому тексті негативні персонажі застряють між двома горами [Братья Гримм, 1954, с. 409].

Останній момент дозволяє зрозуміти, чому між курганами "подорожували" у країну пращурів саме особи вишого рангу. Певно, лише вони, за уявленнями

одноплемінників, спроможні були подолати цей шлях. Решті ж він був не до снаги. Майже усі особи, яких поховано між курганами, були дорослими. Виняток тільки один, але у даному випадку поховання було парним і містило кістяки дорослого та дитини. Тому майже безперечним є те, що "прокладав шлях" у потойбічний світ саме дорослий. Стать небіжчиків визначена у 4 випадках, причому в одному з них вона була жіночою (вік жінки – 40-50 років), у трьох – чоловічою (зокрема, особи 30-35 та 55-60 років). Ймовірно, можливість "прямувати" до потойбічного світу між курганами не була "монополізована" чоловіками. Не корелювалася вона і з певним соціальним статусом (під останнім ми розуміємо приналежність до суспільної групи, яка спеціалізується на конкретній функції). Статус у похованих під з'єднувальними досипками був різним. Зупинимося на цьому більш детально.

Поховання з Калинового, 1/2, Донецька обл. [Циміданов, Євглевский, 1993, с. 100-101] репрезентує нам носія влади вищого рівня, про що свідчить наявність у комплексі кам'яної сокири [Циміданов, Євглевский, 1993, с. 102-103].

У похованні з Губинихи II, 3-4/4, Дніпропетровська обл. знайдено 6 кістяних "проколок" [Ковалева, 1988, с. 25; рис. 3, 5, 6]. Дані вироби, скоріш за все, використовувалися у прядінні [Усачук, Литвиненко, 1999, с. 206]. На нашу думку, їх наявність у поховальних комплексах свідчить про те, що небіжчик за життя був майстром, який займався прядінням [Циміданов, 1995а, с. 36-37].

Деякі з небіжчиків, похованих під з'єднувальними досипками, були служителями культу. До цієї статусної групи ми залучали поховання, спираючись на кілька критеріїв. У двох випадках (Бабенкове, 1/27, Херсонська обл. [Щепинський, Черепанова, 1969, с. 89-90]; Петромихайлівка, 1/8, Запорізька обл. [Ляшко, 1983, с. 284]) таким критерієм була наявність у могилі дерев'яної чаші, котра, на думку багатьох дослідників, маркує ритуальну функцію [Отрощенко, 1984; Кузьміна, 1986, с. 97; Чередниченко, 1986, с. 60; Ковалева, 1989, с. 27-28]. В обох випадках небіжчиків було спалено. Кремацію ж ми також розглядаємо як знак приналежності мерця до служителів культу [Циміданов, 2001б]. За ознакою "кремація" ми залучили до групи поховань служителів культу ще кілька комплексів: Гать III, 24/9, Ростовська обл. [Парусимов, 1999, с. 22], Котовське, 1/3, Харківська обл. [Берестнев, 2001, с. 87; рис. 61, 6], Миколаївка, 1/14 [Полідович, 1993, с. 52-53], Балашівка, 1/1 [Литвиненко, 1999, рис. 4], Донецька обл., Звонецьке, 23/5, Дніпропетровська обл. [Шалобудов, Яременко, Лохмаков, Тесленко, 1991, с. 25], Барвинівка, 7-9/12, Запорізька обл. [Пустовалов, 2001, с. 116, 120], Чонгар, 1-3/29, Херсонська обл. [Шилов, 1991, рис. 12].

Поховання з Гаті II, 4-8/13, Ростовська обл. [Парусимов, 1999, с. 6], Розкопаної Могили № 3, Донецька обл. (розкопки Ю.Б. Полідовича у 2001 р.), Таврії I, 8/3, Запорізька обл. [Салий, 1987, с. 90], Чонгару, 1-3/28, Херсонська обл. [Шилов, 1991, рис. 12] містили астрагали. Це дозволяє і дані комплекси залучити до поховань носіїв ритуальної функції [Циміданов, 2001а, с. 222-229].

Поховання з Азова, 2/4, Запорізька обл. [Самар, 1998, с. 77] демонструє ритуальну "перенасиченість" (сліди різноманітних дій у могилі та за її межами), що, на нашу думку, також свідчить про причетність небіжчика до культового служіння. До зазначеної статусної групи, як показав В.В. Отрощенко, можна віднести поховання з Вільної України, 27/12, Херсонська обл. [Отрощенко, 1993, с. 24-28]. Нарешті, звернемо увагу на комплекс з Ударника, 3/3, Донецька обл. [Полидович, 1993, с. 37, 50]. Могильна яма тут була надто глибокою як для зрубної культури (2,15 м). Копання таких ям мало за мету "запечатати" могилу [Цимиданов, 1998], а це є однією з ознак поховань служителів культу. До того ж під піхвою небіжчика знаходився обпалений кремій (явно не утилітарна річ). Відомо, що кремені використовувалися носіями зрубної культури у ритуальних діях [Ромашко, 1993, с. 84; Горбов, Мимоход, 1999, с. 29] і взагалі мали високий семіотичний статус у індоєвропейській традиції. Тому дана річ, ймовірно, була ритуальним атрибутом, що у комплексі з ознакою "запечатана могила" дозволяє вважати небіжчика представником служителів культу.

Загалом з тією чи іншою мірою ймовірності до статусної групи служителів культу можна віднести 16 осіб, похованих під з'єднувальними досипками. Решта (29) дорослих небіжчиків були за життя носіями виробничої функції. При цьому у 2 випадках можна говорити про те, що поховані були залежними особами. Зокрема, у курганній споруді, дослідженої біля с. Кінські Роздори, Запорізька обл., створення насипу, котрий з'єднав вже існуючі кургани, було пов'язане із похованням 3А/3, яке демонструє низку ознак неординарності. Поховання ж 3А/2 знайдено на поверхні первинного з'єднувального насипу, який потім було досипано [Плешивенко, 1995, с. 149, 153]. Ймовірно, у даному випадку ми стикаємося із поховальною парою "домінант - супутник". Такі пари подекуди зустрічаються у зрубних курганах [Цимиданов, 1997]. Інший випадок із цієї серії – поховання 1 та 2 кургану 4-5, дослідженого біля с. Лугове, Крим. Обидві могили було перекрито спільною з'єднувальною досипкою, але п. 1 значно поступається п. 2 і глибиною могильної ями, і розмірами кам'яного ящика. Ящик п. 2 мав ретельно забутовані щілини. Інвентар у п. 1 репрезентовано лише посудиною, а у п. 2 – ще й дерев'яним виробом. Остання могила містила також зуб великої тварини [Колтухов, Кислий, Тоцев, 1994, с. 74, 75]. Третій випадок, коли з'єднувальна досипка була споруджена над 2 похованнями – к. 1, розкопаний біля с. Калинове, Донецька обл. Одне з поховань – вже згаданий комплекс із кам'яною сокирою. Стосовно ж іншого стверджувати, що воно було супутнє, слід більш обережно, ніж у двох попередніх випадках, адже даний комплекс (п. 4) також є неординарним. Він демонструє 2 знаки підвищеного рангу – рештки м'ясної їжі та сліди ритуалів на перекритті (фрагмент кераміки) [Цимиданов, Евглевский, 1993, с. 101]. Але враховуючи, що п. 4 утворює пару із могилою володаря вищого рангу, не слід виключати того, що й небіжчик з п. 4 міг бути "супутником". Взагалі, можна припустити, що в усіх випадках, коли

з'єднувальну досипку споруджено над двома могилами, ми стикаємося з парою "домінант - супутник".

Людей, яких ховали під з'єднувальними досипками, у суспільстві не було багато. У різних регіонах зрубної спільноти, для яких є відомим створення таких досипок, відсоток поховань, у зв'язку з котрими зводилися ці споруди, коливається від 0,7% до 2,3% [Циміданов, 2000, с. 21]. Тому можна цілком погодитися із наведеною вище точкою зору, відповідно до якої процес спорудження з'єднувальної досипки відбивав екстраординарну ситуацію.

Ми намагалися довести, що ховання небіжчика між курганами моделює проходження його у царство мерців між "товкучіх" гір. Але далі виникає питання, чому кургани потім з'єднувалися. Для відповіді треба враховувати деякі ідеї, типові для традиційного світосприймання. Відповідно ж до нього світ розділяється на дві сфери: своє та чуже. Царство мертвих належить до другої сфери, хоча сама вона є значно ширшою. Чуже починається вже за межами освоєного соціумом простору. У традиційній свідомості співіснували два протилежних погляди на локалізацію чужого світу: 1) він є віддаленим, і досягти його дуже важко; 2) він знаходиться безпосередньо поряд [Байбурин, 1990, с. 8-9]. Ніякого протиріччя тут немає, бо все залежить від конкретної життєвої ситуації.

З точки зору традиційно орієнтованої людини світ є насиченим потенційними каналами зв'язку між своєю та чужою сферами [Байбурин, 1990, с. 10-12]. Наведені вище фольклорні дані про "товкучі" гори та їх деформовані аналоги у сукупності із археологічними даними щодо поховань, розташованих під з'єднувальними досипками, дозволяють припустити, що за уявленнями носіїв зрубної культури місце між курганами було саме таким каналом. Відтак його можна залучити до великої серії маргінальних об'єктів, як от: вікна, двері, димарі тощо, які належать двом світам водночас, а до того ж покликані зачиняти канал зв'язку й відкривати його у разі необхідності [Байбурин, 1990, с. 11]. Два розташовані поряд кургани є окремим випадком двох розташованих поряд об'єктів. Місце між такими об'єктами і зараз сприймається багатьма людьми як небезпечне. Досить згадати розповсюджений забобон, згідно з яким не слід проходити між двох близько розташованих стовпів. Тут на підсвідомому рівні спрацьовують уявлення про те, що у проміжку між двома об'єктами можливим є контакт із світом чужого, сили якого здатні зашкодити живим.

Те, що запропонована трактовка місця між курганами є вельми вірогідною, засвідчують сліди ритуалів, котрі фіксуються під з'єднувальними досипками чи у їх товщі. Адже під час ритуалів встановлюється контакт між своїм та чужим світами й вирішуються конфлікти, котрі можуть виникати між ними [Байбурин, 1990, с. 4]. Контакт же відбувається саме у каналах зв'язку, на межі світів. Ці канали було конче необхідно контролювати, бо коли вони відкриваються, виникає ситуація тимчасового хаосу. Відтак межа потребує періодичного поновлення [Байбурин, 1990, с. 8]. Необхідність цього добре відобразили і згадані вище казки про "товкучі" гори, скелі, залізні двері тощо. У більшості випадків інший світ

після того, як герой перетинає межу, "закривається". До того ж це закриття є швидким. Звідси – відірваний хвіст коня, відрубана п'ята і таке інше.

Згідно з етнографічними даними, ситуації, коли ізоляція світів порушується, є дуже різноманітними. Зокрема це відбувається внаслідок смерті якогось члена соціуму. Порушення є тим більшим, і стан хаосу тим небезпечнішим, чим більшим було значення людини, яка померла, для соціуму.

Наведені міркування дозволяють зрозуміти, чому мерця не просто "відправляли" між курганами, але ці кургани потім з'єднували. Як нам здається, справа тут не у тому, щоб "законсервувати" могилу для її збереження й водночас утилити певне архітектурне рішення. Функція з'єднувальної досипки – закрити канал зв'язку, відновити межу між світами, зробити її на якийсь час знов непроникною. Це видно із наступного.

Дослідники, які вивчали поховальні обряди доби бронзи, неодноразово вже зверталися до одного з гімнів Рігведи (X, 18, 4). У ньому насип, споруджений над могилою, постає як перешкода, котра відділяє світ живих від світу мертвих [Генинг, 1977, с. 72; Кузьмина, 1986, с. 80; Ковалева, 1989, с. 52]. Відгомін цих же уявлень можна знайти у чарівних казках. Одним із розповіджених казкових мотивів є мотив так званої "магічної втечі" [Пропп, 1986, с. 342-351]. Її герой, повертаючись із царства мертвих, кидає різні речі (гребінь, кремій, точило тощо), внаслідок чого виникають перешкоди на шляху переслідуючих його представників чужого світу (тобто, вживаючи сучасну термінологію, закривається канал зв'язку). Перешкоди ці у казках дуже різноманітні, але важливим для нашого пошуку є те, що серед них дуже часто зустрічаються саме гора, скеля. Наприклад, у курдській казці шматок мила перетворюється на скелю [Курдские сказки..., 1989, с. 74]. У перських казках на гори перетворюються пучка солі, залізо, овеча шкіра, мечі [Персидские народные сказки, 1987, с. 48, 254, 273]. У даному зв'язку доречно згадати те, що у Нартському епосі осетинів шлях у Чорну гору, де мешкають ваюги, завалено скелею [Дзицойты, 1992, с. 214]. Мотив створення гори чи скелі під час "магічної втечі" містить фольклор багатьох народів. У даних епізодах гора постає як можлива перешкода проти злих сил, яка не повинна пропустити їх у світ живих. Ми вже писали про те, що деякі категорії поховального інвентаря із зрубних поховань можна розглядати як речі для ритуальних дій по відновленню межі між своїм та чужим світами, яка порушилася внаслідок смерті [Циміданов, 1995б; 1995в, с. 40]. Одним із засобів створення чи відновлення межі, як ми тепер спробували показати, може бути і спорудження з'єднувальної досипки. Цей насип, ймовірно, символізував гору, яка "зачиняє" канал зв'язку між світами живих та мерців, котрий відкрився після смерті особи вищого рангу. Запропоновану гіпотезу щодо з'єднувальних досипок, звісно, неможливо остаточно довести. Але перед іншими гіпотезами, котрі намагаються пояснити причини, які викликали появу практики об'єднання курганів, вона має вже ту перевагу, що відповідає колу уявлень про шляхи у потойбічний світ, які існували у давніх іранських народів.

Список використаних джерел

1. Алихова А.Е. Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 91-99.
2. Андросов А.В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 45-50.
3. Байбурин А.К. Ритуал: свое и чужое // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, 1990. – С. 3-17.
4. Березанская С.С., Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 462-473.
5. Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 489-499.
6. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков, 2001. – 264 с.
7. Бочкарев В.С., Лесков А.М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – С. 23-26.
8. Братченко С.Н. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул // Матеріали та дослідження по археології Восточної України. – Луганськ, 2003. - №1. – С. 162-225.
9. Братья Гримм. Сказки. – Минск: Гос. Изд-во БССР, 1954. – 736 с.
10. Гаврилюк Н.А., Болтрик Ю.В. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї // Археологія. – 1990. - № 1. – С. 75-83.
11. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА. – 1977. - № 4. – С. 53-74.
12. Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 46-61.
13. Горбов В.Н., Мимоход Р.А. Культурные комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1989. – С. 24-69.
14. Дзищойты Ю.А. Нарты и их соседи. – Владикавказ: Алания, 1992. – 280 с.
15. Зудина Н.В., Скарбовенко В.А. Раннесрубный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья. – Куйбышев, 1985. – С. 51-78.
16. Ильюков Л.С. Каменные ограды эпохи поздней бронзы: символические колеса небесной повозки // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 28.
17. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). – Днепропетровск, 1981. – 80 с.
18. Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1988. – С. 20-23.
19. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века. – Днепропетровск, 1989. – 89 с.
20. Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Среднем Приорелье // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985. – Вып. 2. – С. 3-26.

21. Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.Н., Шахров Г.И. Исследование курганов группы "Долгой Могилы" у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск, 1987. – С. 5-27.
22. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Чернявская Н.В., Христан А.М. Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 19-44.
23. Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тоцев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье, 1994. – 122 с.
24. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе: Илим, 1986. – 136 с.
25. Курдские сказки, легенды и предания. – М.: Наука, 1989. – 624 с.
26. Левых Г.А. Длинные курганы эпохи поздней бронзы в лесостепном Подонье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 79-80.
27. Литвиненко Р.А. Курганный могильник Возрождение II на Донетчине // РА. – 1993. - № 3. – С. 188-197.
28. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток). – Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.
29. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.
30. Литвиненко Р.О. Похоронения зрубной культуры в кам'яних гробницах з горизонтальною кладкою стін // Археологія. – 2000. - № 4. – С. 3-18.
31. Ляшко С.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО – 81. – М.: Наука, 1983. – С. 284-285.
32. Малов Н.М. Планиграфия нижневолжских подкурганных погребений покровского типа // Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов, 1987. – С. 145-155.
33. Мерперт Н.Я. Материалы по археологии Среднего Заволжья // МИА. - № 42. – 1954. – С. 39-156.
34. Молдавские сказки. – Кишинев: Лумина, 1968. – 480 с.
35. Мошкова М.Г. Позднесарматская культура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – С. 191-202.
36. Моуэт Ф. Люди оленьего края. – Магадан: Магаданское книж. изд-во, 1983. – 464 с.
37. Мухомад С.Е. Сарматские погребения с бронзовыми котлами в Орельско-Самарском междуречье // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 136-143.
38. Осетинские народные сказки. – М.: Наука, 1973. – 599 с.
39. Отрощенко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 16-18.
40. Отрощенко В.В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. – К.: Наука, 1977. – С. 5-14.
41. Отрощенко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К.: Наука, 1982. – С. 5-18.
42. Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1984. – С. 84-96.

43. *Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наука, 1990. – С. 5-17.
44. *Отрощенко В.В.* "Жреческие" комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.
45. *Отрощенко В.В.* Проблемы периодизации культур средней та поздней бронзы восточной Европы (культурно-стратиграфическое сопоставление). – К., 2001. – 289 с.
46. *Отрощенко В.В., Вовк Т.А.* До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 69-74.
47. *Парусимов И.Н.* Труды Новочеркасской археологической экспедиции. – Азов, 1999. – Вып. 4. – 85 с.
48. Персидские народные сказки. – М.: Наука, 1987. – 504 с.
49. *Плешивенко А.Г.* Могильник кургана "Бабакова Могила" из Северного Приазовья // ДСПК. – Запорожье, 1993. – Т. IV. – С. 128-156.
50. *Плешивенко А.Г.* Курганный могильник у с. Конские Раздоры // ДСПК. – Запорожье, 1995. – Т. V. – С. 143-159.
51. *Полидович Ю.Б.* Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – № 2. – С. 35-98.
52. *Полидович Ю.Б.* О размещении керамических сосудов в срубных погребениях // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – № 6. – С. 163-172.
53. *Попандоуло З.Х., Шмакова О.А.* Курганные могильники у сел Огородное и Новоукраинка Вольнянского района // ССПК. – Запорожье, 1999. – Т. VII. – С. 155-171.
54. *Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П.* Материалы курганов у пос. Степной и с. Шнурки // ДАС. – Донецк, 1996. – Вып. 6. – С. 109-152.
55. Предания и мифы средневековой Ирландии. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 285 с.
56. *Пропт В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 366 с.
57. *Пустовалов С.Ж.* Комплекс курганов № 7, 8, 9 Долгой Могилы у села Барвиновка Запорожской области // ССПК. – Запорожье, 2001. – Т. IX. – С. 115-138.
58. *Ромашко В.А.* Святилища и жертвенники поселений срубной культуры Украины // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1993. – С. 79-91.
59. *Салий Н.Г.* Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наука, 1987. – С. 82-94.
60. *Самар В.А.* Верхняя хронологическая граница КМК и Покровская культура Северного Приазовья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 75-83.
61. Сказки и легенды Систана. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
62. *Смирнов К.Ф.* Сарматские погребения Южного Приуралья // КСИИМК. – 1948. – Вып. XXII. – С. 80-86.
63. *Смирнов К.Ф.* О погребениях с конями и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье // СА. – 1957. – Т. XXVII. – С. 209-221.
64. *Сорокина И.А.* Курганные могильники низовьев р. Сал // Древности Дона. – М.: Наука, 1983. – С. 198-220.
65. *Темкин Э.Н., Эрман В.Г.* Мифы древней Индии. – М.: Наука, 1982. – 270 с.
66. Українські народні казки. – К.: Веселка, 1986. – 286 с.

67. Усачук А.Н., Литвиненко Р.А. Орудия прядения и ткачества в памятниках срубной общности // Текстиль эпохи бронзы евразийских степей / Труды ГИМ. – М., 1999. – Вып. 109. – С. 204-216.
68. Цимиданов В.В. Юго-Западная потестарная зона срубной общности: проблема датировки // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы. – Днепропетровск, 1994. – С. 66-69.
69. Цимиданов В.В. Гребни и орудия прядения в погребениях срубной культуры // Древности. – Харьков, 1995а. – С. 34-39.
70. Цимиданов В.В. "Магічна втеча" та деякі категорії поховального інвентаря зрубної культури // Історія релігій в Україні. – Київ – Львів, 1995б. – Ч. 5. – С. 486-488.
71. Цимиданов В.В. Срубные погребения с гребнями и орудиями прядения // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1995в. – С. 39-40.
72. Цимиданов В.В. Погребения "спутников" и "жертв" в срубной культуре // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 1997. – С. 23.
73. Цимиданов В.В. Погребения срубной культуры в глубоких ямах // Проблемы археологии юго-восточной Европы. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 82-83.
74. Цимиданов В.В. Длинные курганы Донетчины // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 19-21.
75. Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. – Донецк, 2001а. – № 10. – С. 215-248.
76. Цимиданов В.В. Кремация в срубной культуре как статусный знак // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2001б. – С. 40-41.
77. Цимиданов В.В., Евлевский А.В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – № 2. – С. 99-112.
78. Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 44-82.
79. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 304 с.
80. Шалобудов В.Н., Яременко И.И., Лохмаков Д.Н., Тесленко Д.Л. Курган "Долгая Могила" у села Звонецкое на Днепре // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1991. – С. 20-34.
81. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 157 с.
82. Шилов Ю.О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 48-65.
83. Шилов Ю.А. Исследования на полуострове Чонгар // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 29-31.
84. Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V-I тысячелетиях до н. э. – Симферополь: Крым, 1969. – 237 с.

**СОЕДИНИТЕЛЬНЫЕ ДОСЫПКИ В КУРГАННОЙ АРХИТЕКТУРЕ
СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ: ПРОБЛЕМА СЕМАНТИКИ**

Среди комплексов срубной общности есть погребения, расположенные между двумя курганами. Досыпки, которые возведены над данными погребениями, соединяют эти курганы. Отмеченные соединительные досыпки фиксируют высший ранг в погребальном обряде срубной культуры. Анализ 44 курганов с соединительными досыпками территории от Подонья до Поднепровья и вероятные фольклорные аналогии позволяют реконструировать представления населения срубной общности о пути в страну мертвых. Место между двумя близко расположенными курганами по этим представлениям было каналом связи с потусторонним миром. Совершение погребения между курганами символизировало прохождение умершего в иной мир между двумя горами. Сооружение досыпки, которая связывает курганы, имело цель закрыть этот канал.

Tsimidanov V. V.

**JOINING MOUNDS IN TIMBER-GRAVE CULTURE'S BARROW ARCHITECTURE:
PROBLEM OF THE SEMANTIC**

Among the complexes of the Timber-Grave community there are burials which located between the two barrows. The mounds which were erected on those burials joined two barrows. Such joining mounds were sign of the highest rank in the Timber-Grave culture burial ritual. The analyses of 44 barrows found on the territory from Don region to Dnieper region with joining mounds and probable folk-lore analogies allow us to reconstruct a Timber-Grave community population's ideas about the road to country of dead. The place between two close-situated barrows according to this ideas was a canal of the connection with the beyond. The buried between the these barrows symbolized the dead's entance to the other world between two mountains. The construction of mound which connected these barrow had the aim of cower this canal again.